

‘Het is een raadsel waarvan de bevolking heeft geleefd’

Intocht van de Canadese troepen op de Korevaarstraat, 8 mei 1945. Foto F.C. de Hosson.

‘Het is een raadsel waarvan de bevolking heeft geleefd’

De Leidse voedselvoorziening in de Hongerwinter

Alphons Siebelt

Primavera Pers, Leiden 2018

© Alphons Siebelt, 2018

Alle rechten voorbehouden. Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978-90-5997-263-6

Ontwerp: Daydream Productions

Druk en afwerking: Wilco Printing & Binding

www.primaverapers.nl

Deze publicatie is totstandgekomen mede dankzij een bijdrage van de Gemeente Leiden.

Afbeelding omslag: Controle door een lid van de Binnenlandse Strijdkrachten aan de poort van de Touwfabriek in Leiderdorp, zomer 1945.

Inhoud

Inleiding 7

1 De Hongerwinter 9

2 Eten kopen 17

3 De Leidse gaarkeukens 26

4 Suikerbieten en tulpenbollen 35

5 Honger, kou en ziekte 41

6 Sterfte 51

7 Particuliere initiatieven 58

8 Aanvullingen op het rantsoen 83

9 De verlossing 106

10 Na de Bevrijding 116

Slotbeschouwing 131

Bijlage 1 'Op naar Opperdoes, het land van de aardappelen' 135

Bijlage 2 Tabel maaltijden Centrale Keukens 141

Bijlage 3 Aantal overlijdens in vijftien gemeenten in 1944 en 1945 142

Dankwoord, verantwoording afbeeldingen, register 143

1 Intocht van de Canadese troepen, gefotografeerd op de Rijnsburgerweg, 8 mei 1945.

Inleiding

Het woord ‘hongerwinter’ roept tegenwoordig bij vrijwel iedereen beelden op van broodmagere kinderen en volwassenen die met een lepel gamellen uitschrapen. Ook zijn er beelden en verhalen over de hongertochten die de stadsbewoners naar de boeren maakten om daar levensmiddelen te kopen of te ruilen. Verhalen over die tijd bevatten veelal vaste elementen: het was een ellendige tijd, men at tulpenbollen en suikerbieten, veel mensen stierven van de honger, maar gelukkig kwam er Zweeds wittebrood en voedsel uit de lucht. Door voortdurende herhaling in publicaties en documentaires zijn deze beelden en verhalen iconisch geworden.

De steeds weer terugkerende elementen in de verhalen over de Hongerwinter bevestigen en versterken de collectieve herinnering. Die grote lijn klopt natuurlijk, maar is tegelijkertijd sterk generaliserend en daardoor nogal eenzijdig. Allereerst trof de Hongerwinter vooral de bevolking in de steden van Noord- en Zuid-Holland en Utrecht. De situatie op het platteland was veel beter. Veel minder bekend is dat er ook in de steden zelf grote verschillen waren. Ondanks de algemene voedselschaarste was de nood niet bij iedereen even hoog. De situatie van burens of familieleden in dezelfde plaats kon enorm verschillen. Dat zag men destijds ook al, maar men had er niet direct een eenduidige en bevredigende verklaring voor. Veel verhalen, ten slotte, eindigen in de meidagen van 1945, toen het westen van Nederland door de Canadezen werd bevrijd en er voedsel werd aangevoerd. Maar daarmee was de Hongerwinter nog niet voorbij; de noodtoestand eindigde in verschillende opzichten pas in juli van dat jaar. De Hongerwinter heeft dus zeker zeven maanden geduurd.

Er wordt nog steeds historisch onderzoek gedaan naar de Hongerwinter. Maar veel detailstudies naar de gang van zaken in de afzonderlijke steden zijn er nog niet. Het is daarom nog niet mogelijk de situatie in de verschillende steden uitgebreid met elkaar te vergelijken. Toch zijn er heel wat belangwekkende vragen te stellen. Hoe zat het eigenlijk met de voedselvoorziening? Was er werkelijk niets meer te eten? Ging iedereen naar de gaarkeuken en at men allemaal dagelijks tulpenbollen en

suikerbieten? Hoe stond het met de gezondheid van de bevolking? Wat valt er te zeggen over ondervoeding en sterfte?

Dit boek beschrijft de situatie in Leiden, destijds de twaalfde stad van Nederland met meer dan 80.000 inwoners. Uitgangspunt is de vraag die in 1946 werd gesteld door Jan van Stralen, die de laatste twee jaar van de oorlog de drijvende kracht was geweest achter het illegale Leidse blad *Kroniek van de Week*. Hij maakte een overzicht van de activiteiten van de Leidse illegaliteit, dat in november 1946 verscheen in het *Leids Jaarboekje*, een jaarlijkse uitgave van de Historische Vereniging Oud Leiden. Over de Hongerwinter schreef hij: 'Het is een raadsel waarvan de bevolking, voor zover deze zich langs clandestiene weg geen levensmiddelen kon verschaffen, toen heeft geleefd.'¹ Alleen terend op het officiële rantsoen had immers bijna niemand die maanden kunnen overleven. Uit zijn tekst mag men opmaken dat hij zelf het antwoord niet kende, maar ook dat hij ervan uitging dat veel mensen op de een of andere manier aan extra voedsel waren gekomen. Maar hoe is dat dan in zijn werk gegaan? Met andere woorden: is het raadsel van Van Stralen op te lossen?

Over Leiden in de oorlogsjaren zijn verrassend veel bronnen overgeleverd.² Er blijken zelfs voldoende bronnen te zijn om de vraag van Van Stralen naar tevredenheid te beantwoorden. Dit levert een verhaal op over de pogingen de voedselvoorziening in Leiden tijdens de Hongerwinter op een minimumpeil te houden, waarin een belangrijke rol is weggelegd voor particuliere initiatieven – een verhaal, dat na de oorlog vrij snel in de vergetelheid is geraakt en bij herdenkingen nauwelijks aandacht krijgt. Zonder deze particuliere initiatieven zou het met velen echter aanmerkelijk slechter zijn afgelopen. De vraag of de situatie in de stad Leiden beter of slechter was dan die in andere steden kan, zoals hierboven al is aangegeven, nog niet worden beantwoord omdat er nauwelijks vergelijkbaar onderzoek is gedaan. In de meeste publicaties over Nederlandse steden in de oorlogsjaren komt de Hongerwinter wel aan bod, maar er is feitelijk nog weinig onderzoek naar verricht.

¹ 'Leiden in oorlogstijd' in: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*. Uitgegeven door de Vereniging Oud Leiden 38 (1946), p. 55.

² Alphons Siebelt, *'Hij zit bij de onderduikersbond'. Hulp aan Leidse onderduikers in de Tweede Wereldoorlog*, Leiden 2015.

1 De Hongerwinter

Het ontstaan van voedseltekorten in Noord- en Zuid-Holland en Utrecht had alles te maken met de gedeeltelijke bevrijding van Nederland in september en oktober 1944.³ Twee maanden na D-Day, de invasie op de kust van Normandië op 6 juni 1944, leken de geallieerden opeens door te kunnen stoten naar Nederland. Begin september stonden ze aan de Belgisch-Nederlandse grens, maar op Dolle Dinsdag, 5 september 1944, bleek de verwachte bevrijding een fata morgana te zijn geweest.

Veertien dagen later ontstond er nieuwe hoop met de start van operatie Market Garden. Terwijl luchtlandingstroepen de brug over de Rijn bij Arnhem moesten veroveren en behouden, zouden de grondtroepen via Nijmegen naar Arnhem oprukken. De geallieerden zouden zo kunnen beschikken over een bruggenhoofd over de Rijn en de opmars naar Duitsland zou kunnen beginnen. Hoewel de strijd bij Arnhem na zeven dagen eindigde met een nederlaag van de luchtlandingstroepen, was de operatie toch niet volledig mislukt. Het bijbehorende grondoffensief vanuit België was namelijk redelijk succesvol en leidde tot de gehele of gedeeltelijke bevrijding van Limburg, Noord-Brabant, Gelderland en Zeeland. Deze ontwikkeling voedde de hoop op een spoedige bevrijding van de rest van Nederland.

Toen de geallieerden begin februari 1945 hun opmars hervatten, was die aanvankelijk volledig op Duitsland gericht. Pas eind maart begon de bevrijding van Oost- en Noord-Nederland. Dat de zuidelijke provincies en Gelderland inmiddels tot bevrijd gebied behoorden had voor de aanvoer van levensmiddelen geen directe gevolgen. De Spoorwegstaking had wel dramatische gevolgen (afb. 2). De Nederlandse regering in Londen had op 17 september, de eerste dag van de operatie Market Garden, het personeel van de Nederlandse Spoorwegen opdracht gegeven het werk neer te leggen. De staking was bedoeld om de bezetter te treffen, maar na afloop van de operatie handhaafde de regering op politieke gronden het stakingsgebod: de gevechten waren immers nog niet geëindigd en het afbreken van de staking zou slecht zijn voor de verzetsmoraal van de bevolking. Helaas sloeg het uitvallen van het treinvervoer als een

3 De Hongerwinter wordt uitvoerig beschreven door L. de Jong in deel 10 van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Een kort overzicht geeft D. Barnou in *De Hongerwinter*, Hilversum 1999. Specifiek over de voedselvoorziening: G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945*, Utrecht 1985. In groter economisch verband: Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*, Amsterdam 2002. Op 23 februari 2018 promoveerde Ingrid de Zwarte aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *The Hunger Winter: Fighting Famine in the Occupied Netherlands, 1944-45*. Ook vanuit de biologie is er recent onderzoek gedaan: T. Vorstenbosch, I. de Zwarte, L. Duistermaat, T. van Anel, 'Famine food of vegetal origin consumed in the Netherlands during World War II', *J Ethnobiol Ethnomed*, 2017 Nov. 17; 13(63).

2 Bevrijdingsmanifestatie van het spoorwegpersoneel op de Kaasmarkt, 17 mei 1945. De Spoorwegstaking had grote gevolgen gehad voor de voedseldistributie.

boemerang terug op de Nederlandse bevolking. In de hoop de staking te breken, verbood de bezetter namelijk enige tijd levensmiddelen per schip aan te voeren. Na opheffing van dat embargo, op 8 november, werd het vervoer gehinderd door gebrek aan schepen en door administratieve en praktische transportproblemen. Dat zou allemaal nog te overzien zijn geweest, maar begin december 1944 brak er een periode van strenge vorst aan, waardoor de kanalen dichtvroren. De aanvoer van levensmiddelen, vooral aardappelen en graan uit het oosten van Nederland, raakte geblokkeerd, terwijl de voorraden snel afnamen.

Brandstof

Behalve dat de aanvoer van levensmiddelen in het ongereede raakte, had de operatie Market Garden nog een ander ingrijpend gevolg: door de bevrijding van de mijnstreek in Limburg kwam de aanvoer van steenkool stil te liggen. In die tijd werd steenkool niet alleen benut voor het

fornuis, de verwarming en de overal gebruikte stoommachines, maar ook voor de lokale productie van (mijn)gas en elektriciteit.

In de stad Leiden had dit tot gevolg dat, uitgerekend op 3 oktober 1944, de levering van gas door de Leidse Stedelijke Gas- en Lichtfabrieken aan particuliere huishoudens werd stopgezet. Elektra bleef beschikbaar tot eind november. In veel panden werden de stoppen uit de meterkasten gehaald en werden de meterkasten vervolgens verzegeld. Andere huishoudbrandstof was slechts minimaal te verkrijgen via de distributie. Dit alles had tot gevolg dat veel mensen niet langer thuis konden koken. Om die reden werden begin oktober 1944 voor de gehele Leidse bevolking centrale keukens in gebruik genomen, beter bekend als de gaarkeukens, waarover verderop meer.

Een minstens zo groot probleem vormde het stilvallen van de aanvoer van steenkool voor de verwarming. In Noord- en Zuid-Holland en Utrecht kwamen velen al in oktober in de kou te zitten en toen moest de winter nog komen. Er volgden zes maanden van steeds verdergaande desintegratie van de maatschappij. Men kon nog slechts hopen dat de oorlog spoedig voorbij zou zijn en de geallieerden zouden arriveren. Dat gebeurde pas op 8 mei 1945.

Vrij! De toestand op 8 mei 1945

De Canadese troepen die destijds het nog bezette deel van Nederland binnentrokken, moeten in eerste instantie de indruk hebben gekregen dat het met de honger wel meeviel. Ze werden overal enthousiast verwelkomd door enorme menigten die er niet zwaar ondervoed uitzagen. De Canadezen arriveerden in Leiden in de middag van de 8e mei en richtten een kampement in op het terrein van Kasteel Oud-Poelgeest, dat er tot 14 juni zou blijven (afb. 3). Het duurde niet lang of zij werden op verschillende manieren met het hongerprobleem geconfronteerd. In de eerste weken van hun verblijf op Oud-Poelgeest was de lokale bevolking af en toe een ware plaag. Men bedelde om voedsel en sigaretten en er werd veel gestolen, tot wapens en munitie aan toe.

Hongerige en gewillige 'broodschurftmagere vrouwen, grauw als gort en vel over been', zoals Jan Wolkers schrijft, boden zich aan aan de weldoorvoede, knappe militairen in ruil voor etenswaren en sigaretten.⁴ Bij een bezoek aan het kamp bij Oud-Poelgeest struikelde Wolkers welhaast over een heftig vriend paartje, een Nederlands meisje en een Canadese militair: 'Zij was zo ontstellend mager dat haar houderige wilde omhelzingen pijn moeten hebben gedaan aan zijn vlezige lichaam.'⁵

4 Jan Wolkers, 'In de schaduw van het voorgeslacht' in: *De schuimspaan van de tijd. Verzamelde essays*, Amsterdam 2001, p. 101.

5 Jan Wolkers, *Zwarte bevrijding*, Amsterdam 1995, p. 34.

Op Leidse foto's met enthousiaste mensen uit die eerste dagen van de vrijheid lijkt iedereen in redelijke conditie. De foto's geven echter een vertekend beeld, niet van het enthousiasme, maar van de fysieke toestand van de Leidenaren. Lang niet iedereen kon in die meidagen deelnemen aan de festiviteiten. In veel woningen lagen mensen die ernstig verzwakt waren en aan het einde van hun reserves waren gekomen. Tien dagen na de Bevrijding werden 300 mensen opgenomen in de 'hongerkliniek' van het Academisch Ziekenhuis. Volgens een rapport van het Nederlandse Rode Kruis van 18 mei werden er in Leiden ruim 3000 mensen aangetroffen met hongercachexie (extreme magerte) en hongeroedeem, van wie 2000 er 'precair' aan toe waren. Op een bevolking van rond de 83.000 inwoners was dat dus 3,6 procent. In totaal werden er na de Bevrijding in Leiden 5166 patiënten voor hongeroedeem behandeld.⁶ Volgens het rapport had de bevolking van 18 jaar en ouder de maand april overleefd op een overheidsrantsoen van 640 kcal, begin mei zelfs een schamele 550 kcal, per dag. Met alleen dat rantsoen gedurende enkele weken zou iedereen zeker gewicht hebben verloren, maar niet noodzakelijkerwijs zijn gestorven van de honger. Ongetwijfeld waren veel mensen flink afgevallen, maar dus nog niet in de gevarenzone beland.

Op foto's van de Bevrijdingsdagen zien we wel magere mensen, maar we moeten ons ook realiseren dat het gemiddelde gewicht van de Nederlandse bevolking in 1944 (en in alle jaren daarvoor) kilo's lager lag dan tegenwoordig. Obesitas (toen nog gewoon 'vetzucht' genoemd) was een nagenoeg onbekend verschijnsel. Dit betekende overigens ook dat men dus niet veel reserves had, waardoor een ongezond laag gewicht sneller werd bereikt. Dat in deze tijd ruim tien procent van de Leidse bevolking op of onder de armoedegrens leefde zal nog blijken.

Nu was de levensmiddelen situatie in april 1945 in het algemeen inderdaad zeer slecht geweest. Op woensdag 18 april was het in Leiden tot een heuse protestdemonstratie gekomen. Een groep van ongeveer vierhonderd Leidse vrouwen had die morgen om 11 uur een 'petitionnement' overhandigd aan de directeur van het Bureau Massavoeding (afb. 4-7).⁷ Dit bureau, gevestigd in de Breestraat op nummer 125, was verantwoordelijk voor de verstrekking van voeding via de gaarkeukens. Onder de vrouwen was grote consternatie ontstaan nadat bekend was geworden dat er in de gaarkeukens regelmatig grondstoffen verdwenen en in de handen van zwarthandelaren en profiteurs terecht kwamen. De vrouwen eisten zelf toezicht te mogen organiseren op de voedselbereiding, maar die eis werd niet ingewilligd.

6 1) Erfgoed Leiden e.o. (ELO) Beeldbank WO2 (via www.leidenarchief.nl) Rapport Special Relief Team 15 (Sociale Verbindingsgroep 15) p. 3;
2) Verslag van het Academisch Ziekenhuis te Leiden over het jaar 1945, Leiden 1946, pp. 1-2;
3) ELO, Archief GG en GD, inv. nr. 1146, P.J. Gaillard, *Kort verslag van de belangrijkste werkzaamheden van den Gemeentelijken Geneeskundigen en Gezondheidsdienst gedurende den tijd 10 mei 1945 tot 1 februari 1946*, p. 4.

7 Erfgoed Leiden e.o. (ELO), Archief Onderafdeling Massavoeding van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, inv. nr. 213.

Dezelfde dag schreef de bijna achttienjarige Jette Nortier een beetje vinnig in haar dagboek: ‘Nu hebben wij het nog tamelijk goed. Wat er in de achterbuurten voor ontzettende honger geleden wordt, is onbeschrijfelijk, maar aan de andere kant: als zulke mensen bijv. van de kerk een hoeveelheid aardappelen toegewezen krijgen, dan maken ze ten eerste de aardappelen in een minimum van tijd op en zitten dan zonder iets, en ten tweede SCHILLEN zij de aardappelen. Bergen schillen vinden dan hun weg in de vuilnisemmer.’ Volgens Jette moest men niet alleen aan voedsel zien te komen, maar er ook verstandig mee omgaan. En dat deed kennelijk niet iedereen.⁸

Enig standsbesef was Jette niet vreemd en ze stond daarin niet alleen. Tweeënhalve maand eerder, op 30 december 1944 – de Hongerwinter was nog niet eens zo grimmig – noteerde de toen net 22 geworden Han-

3 Militairen tijdens een maaltijd in het Canadese tentenkamp in het bos van Oud-Poelgeest, mei-juni 1945.

8 NIOD Amsterdam, Europese dagboeken en egodocumenten, inv. nr. 1462, dagboek Jette Nortier op die datum. Jette Nortier was geboren op 8 juni 1927.

A A N D E M O E D E R S E N V R O U W E N ! !

Komt allen ter demonstratie WOENSDAGMORGEN 18 April a.s. om
11 uur op de Breestraat 125 !!!!!

Overhandigd wordt het petitionnement met de eisen aan de directie
van de Centrale keukens.

ORDE EN DISCIPLINE MOETEN GEHANDHAAFD BLIJVEN!!!!

Het Vrouwencomité.

M A N I F E S T .

Aan de Vrouwen en Moeders van Leiden !!!!!

Woensdagmorgen om elf uur hebben circa vierhonderd vrouwen gedemonstreerd voor het kantoor van de Directeur van de Massavoeding te Leiden. Het straatbeeld werd beheerst door arbeidersvrouwen die op waardige wijze protesteerden tegen de wan toestanden die er heerste bij de bereiding en uitdeling van het voedsel. Geen wanklank werd gehoord, orde en discipline bleven strikt gehandhaafd gedurende lange tijd dat de deputatie, afgevaardigd door de demonstreerende arbeidersvrouwen, haar eisen overhandigde aan de leiding van de Centrale keukens. Na vijf kwartier bespreking stemde de Directie van de Massavoeding erin toe dat vrouwen en moeders toezicht zullen uitoefenen bij het bereiden en uitdelen van het eten, waardoor een einde gemaakt wordt aan de reeks schandelijke diefstallen bij de Centrale keukens. Arbeidersvrouwen van Leiden, jullie hebben getoond dat met eensgezind handelen successen behaald kunnen worden. Deze eensgezindheid moet nog versterkt worden. Wij roepen jullie allen op de strijd tegen de honger, de zwarte handel en de roof van jullie voedsel nog eens zo hard te voeren.

Z. O. Z.

ny Michaelis in haar dagboek: 'Het is trouwens een typisch verschijnsel dat de "betere stand" zich veel beter aanpast aan het slobberen uit de grote trog dan de kleine man en de arbeider, die zich er altijd nog te goed voor acht en als hij ertoe overgaat nooit nalaat dit door "kankeren" te demonstrenen. Zo verbaasden deze mensen zich erover dat wij uit zuinigheidsoverwegingen aardappels met schil en al aten en zelfs krielaardappeltjes niet beneden onze waardigheid achtten, en dat we droog brood aten, terwijl ik toch sterk het idee had dat wij er nog heel

Verenigt jullie in vrouwenkernen, kiest uit jullie midden vertegenwoordigers die jullie volledig vertrouwen genieten en die jullie belangen kunnen behartigen bij alle instanties.
 Spoor de zwarte handelaars op en levert ze over aan de politie.
 Door de verscherpte contrôle bij de keukens en de uitdeelposten zullen aan de diefstallen een einde gemaakt worden.
 Zo alleen, door jullie aller eenheid, kan een einde gemaakt worden aan alle roof van het toehal zo schaarsche voedsel en zal er meer zorg aan de bereiding van het eten besteed worden.
 Vrouwen en moeders te Leiden handhaaft jullie fiere houding.
 Het succes van Woensdag is een begin in de goede richting.
 Er wacht jullie een grote taak.

Het Vrouwencomité te Leiden .

PETITIONNEMENT

In deze tijd van grenzeloze nood werden wij, vrouwen, moeders ons tot de voedsel autoriteiten van de stad Leiden met het dringende verzoek kennis te nemen van onze eisen tot leniging van de voedselnood.

1. Wij eisen met alle klem verbetering van het eten dat de centrale keukens vooral de laatste weken verstrekt.
De kwaliteit van de verstrekte soep is in strijd met de geringste eisen die men aan voedsel stellen mag.
2. Wij eisen dat er streng voor gewaakt zal worden dat men, wie het ook moge zijn, voorraden die bestemd zijn voor de centrale keukens voor andere ouistere doeleinden benut.
3. Wij eisen een vlottere uitbreiding via de uitreikposten, waardoor het lang wachten op eten voorkomen kan worden.
4. Wij eisen dat alle voorraden die bij zwarte handelaars c.s. in beslag worden genomen, bestemd zullen worden voor de centrale keukens.
5. Tevens eisen wij dat misdadige elementen die zich verrijken ten koste van de noodlijdende burgerbevolking ten strengste gestraft zullen worden zonder aanzien der persoons.

4 Aansporing om deel te nemen aan het aanbieden van het petitionnement aan de directeur van het Bureau Massavoeding op 18 april 1945.

5-7 Manifest van het Vrouwencomité Leiden, op 18 april 1945 aangeboden aan de directeur van het Bureau Massavoeding. Het bevat bijna 1500 handtekeningen.

M. A. Winkeland Smit	x	Haarlijststraat 31
E. L. Schuurman - Bloem	x	Haarlijststraat 29.
Te Galjoend Galvis	x	Haarlijststraat 27
F. den Os - Oudshoorn	x	Haarlijstste 25
E. Karstens - Hendriksen	x	
Y. Kool - Hoots	x	Haarlijstste 33
C. W. Pramp - Schouten	x	Haarlijstste 35
W. J. - Braam	x	Haarlijstste 31
M. J. B. van Spirovoet	x	
M. J. Bakker - Sneek	x	Haarlijststraat 20
B. Deuten	x	Haarlijstste 20
E. J. Well,	x	Haarlijststraat 21
M. J. Geengam	x	Haarlijststraat 19
Haarlijst	x	
H. de W. A.	x	Haarlijststraat 24

8 Naambord van het kantoor van het Bureau Massavoeding, Breestraat 125 (1944-1945).

9 Hanny Michaelis, *De wereld waar ik buiten sta. Oorlogsdagboek 1942-1945*, Amsterdam 2017, p. 966.

in de zending van de Nederlandse Hervormde Kerk werkzaam geweest en werkte nu voor het Zendingsbureau in Oegstgeest. Ze hadden enige tijd een Joodse onderduiker in huis. Hanny Michaelis was een Joodse onderduikster uit Amsterdam, die begin januari 1944 naar Leiden was gekomen. Zij woonde onder een valse naam bij de familie Merkelijn aan de Lorentzkade. Haar ouders waren zeer cultureel aangelegd, maar leefden in de jaren vóór de oorlog van de steun. Hanny had eindexamen gymnasium gedaan en kende enkele literaire kopstukken, onder wie Victor van Vriesland en professor Nico Donkersloot (Anthonie Donker), persoonlijk. Met deze laatste had ze een korte affaire gehad.⁹

wat beter aan toe waren dan zij.’

De nog jonge Jette en de wat oudere Hanny keken een beetje neer op de mensen die hardnekkig geschilde aardappelen bleven eten en dus kostbaar eten verspilden. Ze behoorden tot de ‘betere stand’. De familie Nortier was in 1938 uit Malang in Nederlands-Indië naar Oegstgeest gekomen en woonde sinds april 1942 aan het Rapenburg. Vader Nortier was op Java